RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910035

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR
203–206

TIL
Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Adilova Gulshat Agitaevna, Quwanıshbaeva Nargiza Ayazbay qızı. Qaraqalpaqstan qazaqları tiliniń ruwxıy mádeniyat leksikasındağı arxaizmlik etnografizmler haqqında // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 203–206. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910035

QARAQALPAQSTAN QAZAQLARI TILINIŃ RUWXIY MÁDENIYAT LEKSIKASINDAĞI ARXAIZMLIK ETNOGRAFIZMLER HAQQINDA

Adilova Gulshat Agitaevna
f.i.f.d. (PhD), dotsent
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,
Qazaq tili hám ádebiyatı kafedrası dotsenti
e-mail: gulshat-adilova@mail.ru
Quwanıshbaeva Nargiza Ayazbay qızı
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,
Lingvistika (Qazaq tili) qánigeligi 2-kurs magistrantı

Annotaciya: Maqalada Qaraqalpaqstan qazaqları tiliniń ruwxıy mádeniyat leksikasındağı arxaizmlik etnografizmler izertlengen. Jergilikli qazaqlar tilindegi urın barıw, urın toy, qınamende etnografizmleriniń qollanılıw ózgeshelikleri, lingvomádeniy mazmunı haqqında sóz etilgen.

Tayanısh sózler: Etnografiyalıq leksika, ruwxıy mádeniyat leksikası, etnografizmler, urın barıw, urın toy, qınamende hám t.b.

Hár bir tildiń, sonıń ishinde qazaq tiliniń leksikalıq quramı tek ádebiy tilde qollanılıp júrgen sózler tiykarında payda bolıp, sonıń menen sheklenip qalmaydı. Kerisinshe, xalıq tilinde ádebiy tilge qabıl etilmegen, biraq onıń rawajlanıp qáliplesiwi ushın áhmiyetli bolǵan til materialları da bar. Ádebiy til ulıwma xalıqlıq tildiń sózlik quramı tiykarında payda bolıp qáliplesedi hám waqıt ótken sayın turaqlasıp baradı. Eger ádebiy til xalıq tili menen tıǵız baylanısta rawajlanbasa, ol sózsiz, ulıwmalıq ózgesheligin joǵaltıp, xalıq tilinen uzaqlasıp, túsiniksiz jasalma tilge aylanǵan bolar edi.

Demek, etnografiyalıq leksika óz quramın jańa sózler menen tolıqtırıp baradı. Olardıń kópshiligi ádebiy tilde ónimli qollanılıp, ulıwma xalıqlıq sózlerge aylanadı. Sonday-aq, házirgi qazaq tili leksikasınıń bir bólegin mánileri eskirgen, til iyesi sóylew processinde qollanǵanı menen, mánisin tolıq túsine bermeytuǵın yamasa qollanıstan shıǵıp qalǵan hám arxaizmlerge aylanǵan sózler quraydı. Bunday arxaizmlerdi tiykarınan frazeologiyalıq dizbeklerdiń quramınan yamasa folklorlıq, tariyxıy shıǵarmalardan ushıratıwǵa boladı. Olardıń kópshiligi xalıqtıń salt-dástúrlerine baylanıslı bolıp keledi.

Qaraqalpaqstan qazaqlarınıń tilindegi etnografizmler – qazaq xalqınıń mádeniyatınan ajıralmaytuǵın, onıń dáslepki, túp tiykarın saqlap, ómir súriw jaǵdayına qaray azlı-kópli ózgergen, házirgi dáwir talabına sáykes «rawajlanıp» atırǵan ruwxıy-mádeniy baylıǵı.

Etnografizmlerdiń ishinde házirgi kúnde qollanılmaytuǵın, biraq qazaq xalqınıń dástúrinde burın bolǵan *urın barıw, qınamende* sıyaqlı dástúrler hám soǵan sáykes leksemalar jergilikli qazaq tilinde de arxaizmler sıpatında belgili.

Qazaq xalqınıń eski dástúri boyınsha kúyew balanıń rásmiy túrde qalıńlıǵı menen ushırasıwǵa barıwın *urın barıw*, oǵan baylanıslı shólkemlestirilgen toydı *urın toy* dep ataydı. Bul toyda bir-birin saǵınǵan eki jas ushırasadı. Toydıń maqseti – eki jastıń jeke ushırasıwı, erkin sóylesip, sırlasıwına múmkinshilik jaratıw.

Basqa úyge kelgende qalıńlıqtıń basına túsetuǵın is-háreketlerdi, urın barǵanda hám qız alıwǵa kelgende, jigitten de basınan keshiriwi hám kelgen quda-qudaǵaylardıń da juwapkershiliklerin arttıratuǵın tálim hám tárbiya dep túsiniw kerek. Qayın jurtına kelgende birinshi bolıp, ádet hám tártip túrlerin kúyew jigittiń basınan keshiriwi – keyin qalıńlıǵı óz shańaraǵına kelgende, oǵan túsinislik penen qarawı hám járdem beriwdiń úlgisi sıyaqlı.

Bul haqqında E. Janpeyisov: «Urın barıw//urın keliw» degen dizbektegi *urın* sózi túrkologiyada, tiykarınan, «urlanıw, urlanıp barıw» mánileri menen baylanıstırılatuǵının, al qırǵız tilindegi *bash urun* dizbegindegi *urun* sózi «bas iyıw, quda túsip kelgennen keyin qalıńlıqtıń ata-anası aldında tázim etiw» mánisin bildiretuǵının atap kórsetedi [1:86–87].

Alımnıń pikirinshe, usı *urın barıw* hám *bash urun* dizbeklerindegi *urın* sózi omonimles, *urun* sóziniń mánisi «urpaq» hám «Abay jolı» epopeyası tiykarında *urın keliw* (urın barıw/urın ketiw/urın jiberiw) dástúri kúyewdiń qız awılına urlanıp emes, kerisinshe, jurt kózinshe, saltanatlı túrde keliwin bildiredi.

M. Ryasyanen, G. Vamberi, V. Bang miynetlerine súyenip, E. V. Sevortyan *urqaçı* «urǵashı, hayal», *urluq* «urıq, urpaq», *ru* «tuwıs, ru», *úrim-butaq* «urpaq», *uruǵ* «taypa, ru, buwın», *urǵuq* «kúshik», *uraγ* «urıq», *uruk* «ósimliktiń tamırı», *oruq ber/sal* «kúyewge beriw» degen sózlerdegi *ur~úr* túbiriniń «túqım, urıq, tuwıw, urpaq alıp keliw, túqım beriw, ónim, urpaq» degen mánilerdi bildiretuǵının aytadı [2:603–606].

Akademik Á. Qaydar *ur ~ úr ~ ór* túbirinen taralǵan *uran, uraǵat, ru, urpaq, urıq, úrim, óren* sózleriniń jasalǵanın kórsetken [3:294-296]. Bizińshe, *urın* sóziniń shıǵıw tórkini «ru» mánisin bildiretuǵın *uruk ~ uruw ~ ru* degen sóz. Yaǵnıy *urın barıw* degen dizbek «ru, tuwıs bolıw» degen mánini bildiredi dep oylaymız.

Qazaq xalqınıń úyleniw dástúrlerine baylanıslı etnografizmlerdiń biri – *qınamende*. *Qınamende* atamasın birinshi qollanǵan – Abay Qunanbayev. («Kúyew keltir, qız uzat, toyındı qıl, qız tanıstır – qızıqqa jurt ırjańshıl *qınamende*, jar-jar menen bet ashar bar, óleńsiz solar qızıǵı bola ma gúl?»).

Qınamende etnografizmi «Abay tili sózliginde» «kúyewdi qalıńlıǵı menen birinshi ret ushıstırıw keshi, oyın-sawıq» dep túsindirilgen [4:419]. Etnograf S. Qasimanov ta onı usılay sıpatlaydı: «Qınamende – kúyew kelgen kúni qızıl-jasıl kiyinip, qızlar toparı qatnasatuǵın oyın» [5:229].

Al Qazaq ensiklopediyasında oǵan mınaday anıqlama berilgen: «Qınamende – qazaqtıń milliy oyın-sawıǵı, kúyew jigittiń qalıńlıq otawına yamasa qız jeńgesiniń úyine joldasları menen birinshi ret keliwin qarsı alıw keshesi. Qınamendege qatnasatuǵın qız-kelinshekler qızıl-jasıl kiyimlerin kiyip, tırnaqların boyaytuǵın bolǵan. Shıǵıs xalıqlarında qınamende keshi qız abırayınıń tazalıǵın bildiriw ushın qalıńlıq penen birge bolǵan kúnniń ertesine de ótkeriledi» [6:102].

«Qınamende» etnografizminiń etimologiyası haqqında S.E. Janpeyisova: «Qınamende lekseması, bizdiń pikirimizshe, jeke-jeke eki sózdiń, *qına* hám *mende*

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910035

túbirleriniń birigiwinen jasalǵan. *Qına* – arab sózi, tırnaq boyaytuǵın qızıl boya. Musılmanlar tırnaqlarına qına jaǵadı. Osman túrkleri úyleniw toyınan keyingi túndi *qına keshesi* dep ataydı. Bunday atawdıń sebebi qalıńlıq qına túni aldında óz sawsaqların qına menen boyap aladı», – deydi.

Mende sóziniń etimologiyası haqqında eki túrli boljaw aytıwǵa boladı. Birinshisi, mońǵol tilindegi *mend*, buryat tilindegi *mende* leksemaları menen baylanıstırıwǵa boladı. *Mend, mende* – amanlıq, sawlıq mánisin bildiredi. Ekinshisi, Maxmud Qashqariy sózliginde mınaday derek keltirilgen: «Mendiri – kelin menen kúyew ushırasatuǵın túnde ótkeriletuǵın májilistiń atı, onda olardıń ústinen aqsha shashadı. Shınında da, qınamende degenimiz qına toyı bolıp shıǵadı» [7:12-14].

Bunnan qınamende qalıńlıqtıń amanlıǵınıń, sawlıǵınıń, tazalıǵınıń belgisi sıpatındaǵı bawram keshesi degen juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

Qaraqalpaqstan qazaqları tilinde *qına mende* túrinde qollanılmaydı. Xalıq jırawları shıǵarmaları tilinen «Dombıranı sóyletken *qınalı* tırnaq, on sawsaq» sıyaqlı qosıq qatarlardı kóremiz. Bundaǵı *qınalı tırnaq* joqarıda kórsetilgenindey, toy kúni qalıńlıqtıń tırnaqların qına menen boyap qoyıwına baylanıslı qollanılıwı múmkin.

Jergilikli qazaqlar tilinde *qına* sózi *qına toy*, *qınanı bastı* degen dizbeklerdiń quramında qollanıladı. Bul sózlerdiń mánisi házir ózgergen. Mısalı, awızeki sóylew tilinde «attı bunsha terletip, ákeńniń *qına toyına* shaptıń ba?» yamasa «*esekke qınanı bastı*» dep qollanıladı. Birewge urısqanda «*qınasın bastı*» dep te aytıladı. Bundaǵı *qına* sóziniń mánisi – «qan shıǵarıw», ol *janın shıǵarıw*, *qattı qıynaw* degen sóz dizbekleri menen mániles. Bul sózler «qına mende» mánisinen pútkilley ajıralıp, jańa mánige iye bolǵan.

Joqarıda analiz etilgen arxaizmlik etnografizmler Qaraqalpaqstan qazaqları tilinde ǵana emes, al qazaq ádebiy tilinde de qollanılıw sheńberi taralǵan, olardı biz tariyxıy kórkem shıǵarmalardan ǵana ushıratamız. Biraq qazaq tilinde belgili bir dáwirde ónimli qollanılǵan bunday etnografizmlerdiń lingvistikalıq mánilerin, lingvomádeniy mazmunın anıqlap biliw qazaq tiliniń tariyxın, etnografiyalıq leksikasın úyreniwde úlken áhmiyetke iye dep esaplaymız.

Qaraqalpaqstan qazaqları tiliniń ruwxıy mádeniyat leksikasındaǵı arxaizmlik etnografizmler – qazaq xalqınıń tariyxıy ótmishi, salt-dástúri hám milliy mádeniyatı haqqında biybaha maǵlıwmat beretuǵın til birlikleri.

Urın barıw, *urın toy*, *qınamende* sıyaqlı etnografizmlerdiń házirgi qollanılıw sheńberi tarayǵan bolsa da, olar xalıqtıń tariyxıy qádiriyatların saqlawda ayrıqsha áhmiyetke iye. Bunday sózlerdiń mánisin, kelip shıǵıwın hám qollanılıw ózgesheliklerin izertlew qazaq tiliniń tariyxıy leksikasın, ruwxıy mádeniyat leksikasın hám lingvomádeniy baylıǵın tereńirek úyreniwge múmkinshilik beredi.

Sonday-aq, Qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi arxaizmlik etnografizmlerdi jıynaw, sistemalastırıw hám lingvomádeniy aspektten analiz etiw keleshektegi dialektologiyalıq, etnolingvistikalıq hám leksikografiyalıq izertlewler ushın úlken áhmiyetke iye. Bul birliklerdi saqlap qalıw – xalıqtıń tariyxıy-ruwxıy miyrasın saqlap qalıwdıń da bir túri.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. -Алма-Ата: Наука, 1989.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910035

2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.-Москва: Наука, 1974.
3. Кайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986.
4. Абай тілінің сөздігі. –Алматы: Ғылым,1966.
5. Қасиманов С.Қазақ халқының қолөнері. –Алматы,1969.
6. Қазақ совет энциклопедиясы. 7-том.-Алматы: Ғылым, 1976.
7. Жанпейісова С. Е. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы.–Алматы, 1996.
8. Адилова Г.Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі этнографизмдер.Нөкіс. Қарақалпақстан. 2015ж.
9. Адилова, Г. А. (2012). Этнографизмы в языке казахов, проживающих в Каракалпакстане. *Вестник Челябинского государственного университета*, (2 (256)), 5-8.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910035